

Арипов Т.Ш.

**КОКОН ХАНДЫГЫН ТҮПТӨГӨН КЫРГЫЗ БИРИМДИГИНИН ХVІІІ КЫЛЫМДА
КАЛМАКТАРДАН БОШОТУУСУ**

Арипов Т.Ш.

**ОСВОБОЖДЕНИЕ КЫРГЫЗСКОГО СОЮЗА ОТ КАЛМАКОВ, СОЗДАВШЕГО
В ХVІІІ ВЕКЕ КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО**

T.Sh. Aripov

**THE LIBERATION OF THE KYRGYZ UNION BY THE KALMYKS, WHO CREATED
IN THE EIGHTEENTH CENTURY THE KOKAND KHANATE**

УДК: 316.2(575.2)(05)

Кокон ордосунун түзүлүшүнүн кыргыз элине стратегиялык мааниси чоң болгон. 1723-жылы Жунгар хандыгынын тактысына Галдан-Церен отургандан кийин, 1727-жылдан тартып калмактардын чалгындоо атайын уюштурулган тобу Кетмен-Төбөдө жайыттарга кол салып тургандыктан Рай бий түндүк-чыгыш чек араны коргогон Кетмен-Төбөдөгү Улук-Коргон чебиндеги Кочкордун небереси Шажыгай баатырдын кыргыз биримдик колун миңге жеткерип чек араны бекемдеген. Калмактар беш жылдык чалгындоодон кийин, «1732-жылы Кетмен-Төбөгө Нарын дарыясынын оң жээгине (азыркы Токтогул, Шопок айылдарына) Эренецен жетектеген ойроттордун колу басып кирген». Саяк бийи Миндибай бийдин чакыруусу, өтүнүчү менен жедигер элинин бийи Рай бий, Кокон ордосунун бийи Абдулкаримбий үч миндик өнөктөштүк кол түзүп жардамга жөнөтүшкөн. Боштондук согушта Рай бий жетектеп, Асан уулу Чоң Мамбет колбашчылыгы алдында Карадөң уруусунан Шажыгай, Базыл, Нияз, солто уруусунан Кенен уулу Бишкек, Жайыл, Кулчагач уруусунан Сыдык, Омор Райымкул уулу, кулболду уруусунан Тилекмат, (Орустардан) Байсеит баатырлар көчүп келген бугу, сарбагыш, саяк, саруу биримдиктеги уруулары толук катышкан. Бул боштондук согушунда Кокон, кыргыз элинин өнөктөштүк колунун биринчи жеңиши болчу. Ойроттор көпчүлүк элди туткунга алышып чегинүүгө аргасыз болушкан. Тарых булактарындагы маалыматтарга назар салсак, 1732-жылда Кетмен-Төбөдө калмактар менен болгон согуштан баштап, кыргыздардын калмактар менен согушуусу жогору уюшкандыкта өтө баштаганына ынанса болот. Себеби бир жылдан кийин 1733-жылы, түштүктөн барып кыргыз-казак баатырлары биригип, Балхашта Анархайда калмактар менен болгон согушта Бишкек баатырга «Туу жыгар» наамы берилет. Мында 1500-жылга чейин кыргыздар Балхашта жашап, бир бөлүгү жер которуп көчүп азыркы Кыргызстандын аймагына келип, калгандары Балхашта жашоо кечирип, карым-катнаш үзүлбөгөнүн эске алуу керек. 1746-жылы Цеван – Додчжи калмактардын башында турганда Эки Суу арасында Түштүк чек арадан

коркунуч туулат. Себеби Кокон ордосунун бийи Абдулкерим бий калмактардын кысымына чыдабай багынып берет. Чоң Мамбет түштүк чек арага өзүнүн колун мобилизациялап, Эки Суу арасындагы элди тоого көчүрөт. Калмактардын тынччылык менен багынып берүү сунушунан баш тартат. Эки жыл 1746-1748-жылдары Зайсан Дорчжин астында калмактардын армиясы Фергана өрөөнүн кармап турган. Ошентип түндүктөн көчүп келип Анжиан, Намангандын айланасында отрукташкан кыргыздар кайрадан калмак баскынчыларынын кол алдында калып, көпчүлүгү Жалал Абад аймагына көчүп чыгышкан. Бүгүнкү кээ бир жерлердин аттары ошол эчен кылым мурда өткөн каргашалуу окуялардан кабар берип турат. Туткундардын жол баштоосу менен жортуулга келип, ошол жылы Кудук Сайда бир нече күнгө созулган калмактар менен согуш болуп өткөн. Ошол согушта душмандар шумдуктуудай кыйроого учураган. Эки тараптан он миңдей эл катышып, беш миңдей адамдардын өмүрүн алып кеткен. Үч миңдей жылкы, төөлөрдүн өлгөнү айтылат. Курман болгондордун денеси эки, үч жылга чейин көмүлбөй карга-кузгунга жем болуп, согуш талаасында ачык калган. Ошол согуш талаасы «Көп сөөк» – деп, бүгүнкү күнгө чейин аталат. Чоң Мамбет баатыр жалданма кураган жана биримдик колун эки бөлүп Кудук Сайда кармап, согуш талаасында калган төөлөрдүн ыңырчагын, аттардын ээр-токумчаларын бир нече жыл отун катары пайдаланган⁷.

Калмактардын баскынчылык доорунда Эки-Суу арасына биринчи жолу кириши экен. Бул согуштун башталышында Байтыкта (пайтог) турган калмак колуна, басыз-геркитамга уруусунун баатыры Калча кырк жигити менен капыстан кол салып, биримдик күч атайын уюштурган Кудук Сайдагы буктурмага баштап келген. Жедигер санжырачылары баатырды жоортулдарда анын колуктусу Ашыра эркекче кийинип коштоп жүргөнү айтылат. Баатыр жаракат алгандыктан белгиленген жерге жетип аттан кулап, колуктусуна жөлөнүп жаа тартып артынан сая кууп келген душмандарынын отуздайын атып өлтүрүп, өздөрү да курман болгон экен. Ошол кокту бүгүнкү

күндө да «Ашыра Калча» – деп, аталып, санжырадан кабары бар ары-бери өткөн адамдар куран түшүрүп, баатыр үй-бүлөөнү эскеришет. Чоң Мамбет буктурмага кирип келген калмак баскынчыларын каныңды ичип, өлүгүңдү ачык талаада калтырып, ушул жерди Көп-Сөөк атка калтырам деп, элинин кырылганын көрүп душмандарды чаап алардын башчысынын канын ичкен – дейт, санжырачылар². Ошол эле жылы жедигер, саяк, солто, кыпчак, бугу, саруу, багыш, сарбагыш, кытай – Күркүрөө, басыз-кылыч тамга урууларынан турган бириккен күчтү Чоң Мамбет башкарып, калмак армиясын талкалап Фергана өрөөнүн бошоткон. Ошол учурда Джаниддер (Аштархан династиясы) уроо алдында туруп, Самарканд, Бухарада бийлик жарым жартылай мангыттардын колунда болгон. Мангыттар атасы жагынан Ногай менен тууган уруулар, апасы жагынан Джаниддердин-Аштархан династиясынын (Чынгыздын) урпактары. Аштархан династиясы Убейдаллах II жана Хива хандыгы Каип хан бул согушта чоң рол ойногон. Согушта баатырларча курман болгон, кол башчы Нияз баатырдын сөөгү Асакеге коюлган. Асакеде негизги уруу саяктар жашаган жана кыргыздардын бир ордосу катары эсептелген. Бул согушта да Шажыгай, Базыл, Нияз, Тилекмат, Сыдык, Байсеит, Омор, Жайыл, Бишкек, Тынай баатырлар катышкан. Нияз баатыр курман болгонго байланыштуу колду Шажыгай баатыр баштоону уланткан.

Ошол эле 1748-жылы болгон согушта оң канатка саяк уруусунан Балбак баатыр, сол канатка саруу уруусунан Төлө баатыр башчылык кылып, биригип, согуша башташат. Торугарт, Беделди, Сары-Төрдү ашып Кара шаарда калмактарга манжулардан турган беш миң аскери менен жардамга келген, генерал Суң Календын кыргыздардан жеңилиши. Ошол учурда кыргыздардын ичкилик, оң, солун бириктирген кыргыздардын жол башчы пайда болгонун биримдик түзүлгөнүн айгинилеп турат. Себеби түндүк түштүктө да бир убакта уюшкандыкта бир багытта, калмактарга каршы боштондук согушу жүргөн.

Кантсе да согуштардан жеңиш менен кайтып келген Эки-Суу арасында жедигер эли Чоң Мамбет башында Бишкек, Жайыл, Тынай, Шажыгай, Тилекмат, Базыл, Омор, Байсеит, Сыдык айтылуу баатырларды сый-урмат менен тозуп алган.

Току бий (Мистака), жедигер элинин өкүлү катарында 1710-1720 жылдарга чейин Кокондо жашап, ордодо кызмат өтөгөн. Мындай өнөктөштүк Бухар эмираты жана Аштархан династиясы учурунда болгон эмес. Ошентип, Току бий (Мистака) Кокондо жашап жүрүп, 108 жашка чыгып өтүп, сөөгү Чилмайрам тоосуна атасы Кулчагачтын жанына коюлган. Жедигер уруусуна бөлөк-бөтөн эл эле эмес, кыргыз элинин башка уруулары суктанып турган убак экен. **«Аксыкендеги Жети Белди жердеген дыйканчылыктан алдына киши салбаган Жедигердин Асандарынан Бексултан бабабыздын Зуура деген кызын Кетмен Төбөдө жашаган атактуу Качканак мүнүшкөр алып, андан төрт**

бала көрөт Арзымат, Жорукту, Көкүмбай. Эгер урук тамырын Бексултан карынын кызы Зуура бекемдебесе Кетмен Төбөдөгү эл жакшылары кайдан чыкмак Кетмен Төбөдөгү көпчүлүк бий, болуштар Зууранын урпактары. Ошол Качканак бабабыздын тушунда Кокон хандыгы доор сүрүп, анда Качканак бабыздын кайнагасы Жедигер уруунун тукуму Чоң Мамбет бий азыркы Жалал-Абад аймагын бийлеп турган...» – деп, айтылат.

Азыркы Арсланбаптагы Кыргыз Кааба айылы Жедигердин баласы Асандын чоң уулу Каабанын атынан коюлган. Рай бийдин көзү өткөндөн кийин, ошол Асандын урпактарынан Чоң Мамбет 1740-1770-жылдары жедигер элин бийлеп турган. Рай бийдин сөөгү да Чилмайрам тоосуна чоң атасы Кулчагачтын жанына коюлган.

Ошентип, Чоң Мамбеттин доорунда 1759-жылдары Алтын Бешиктин тукуму Эрдене-бий өнөктөштүк күчтүн башында Кытайдан качып кирип келген жунгар-ойроттордон Көк Артты бошотууга каршы жортуулга аттанат. Койлон-жедигер уруусунан чыккан Чоң Мамбет башында өзүнүн эки баласы Канай, Алтай жана Нияз, Базыл, Шажыгай, Сыдык, Омор, Байсеит, Тилекмат, Жедигер баатырлары Ала-Букадан Солтодон Жайыл баатыр, Бишкек баатыр, Өзгөндөн Сарбагыш уруусунун бийи Тынай, Маматкул бийдин колу, балдары Болот, Темир башында, Ала-Бука, Аксы, Чаткалдан багыштар, саруулар эң чоң кол менен Кетмен-Төбө Базар-Коргондон саяк уруусу, Көкартагы багыш, басыз – кылыч тамга, кытай-күркүрөө уруулары ошол кандуу кармашка аттанат. Бул боштондук согушунда ата-бала колуна курал кармай алган жедигердин бир да баласы калбай катышкан.

1732-1733-1748-жылкы калмактар менен болгон согушта чоң тажрыйба жыйналгандыктан, бул боштондук согуш өтө жогору деңгээлде уюштурулуп, өнөктөштүк күч чоң жеңишке жетишип, кыргыздын тарыхында өчпөс болуп жазылып калды. Ошондогу калмактар менен болгон татаал таймашты көргөн карыялар кийин минтип айтып беришкен экен: Курамадан аттанып чыккан жоокерлердин артында, аларды азык-түлүк менен камсыздоочу “обоз” деп аталган жана ушул максатта атайын уюштурулган өнөктөштүк “азык-түлүк армиясы” бараткан. Аскерлер таңкы багымдат намазынан, башкача айтканда, күн чыга элек, эми эле жарык кире баштаган кезде жолго чыгышат. Түшкө чейин тыным албай жол жүрүшүп, түшкү намазга токтошкон кезде аттарын да бир аз тыныктырып, откоруп, сугарып, торболордогу буудайдан берип тойгозуп алып, анан күн батышка карай ооп, бир аз салкын тарта баштаган кезде кайрадан жолго аттанышчу. Ал кезде согуштук жүрүштөргө бараткан обоздорго аялдардан кошушчу эмес жана тамак-ашты өзбек уруусунан чыккан белгилүү ашпозчулар бышыраар эле. Бирок, согуш учурунда да бийге өзүнчө ашпозчу кызмат кылчу. Ошентсе да бий көбүнчө аскерлер жеген эле тамак менен тамактанчу. Жайчылык мезгилдерде бийди тейлөө кызматын

жүздөгөн аскер аркалашса, согуштук жүрүштөргө алардын жарымы эле барчу. Анткени оорукта калган согуштук аттарды багуу, аскерлерге курал-жарактарды камдатуу сыяктуу толгон-токой иштер андай учурларда да токтотулчу эмес. Мындай жүрүштөрдө бийдин айланасында бир нече гана тейлөөчү адам калып, алар бийдин аттарын багып, анын колуна суу куюп, күн ысык болгондо бийди күндүн ысыгынан калкалоо үчүн кол чатырды көтөрүп туруу жана башка ушу сыяктуу иштерди аткарчу.

Алтынбешиктин тукуму Эрдене бий, Чоң Мамбет бий ошентип аскерлери менен сапар тартып баратты. Аскерлер кээде чар тарабы курчалган өрөөндөрдөн, бирде тар капчыгайлардан өтүп, бирде агын катуу сууларды кечип жол жүрүшөт.

Улам ар жерге түнөп-конуп, кээде күндүз эс алып, түнү жол жүрүп олтуруп, акыры жантайма тоонун белине чыккан кезде, алдыга кеткен чалгынчылар ылдый жагы жашыл бетеге тулаңдуу жайык жерди көрүшөт.

Ошол жайык жерде жайылып аккан кең өзөн бар экен. Өзөндүн ары жагындагы соот кийимдери күн нуруна жаркылдаган көп сандуу калмактар Кокондуктардын келишин күтүп жатышыптыр. Өзөндүн көпүрөсү жок экен да, мунун баарын бийге кабарлап келишет. Муну уккан Чоң Мамбет бий аскерлерин тоонун берки бетине токтотуп, аттарды тыныктырып, өздөрү эс алып алууга буюруп, чалгынчылардын кабарын өз көзү менен көрүп келүүгө аттанат. Тоонун кырына чыгып, ылдыйды карап, чалгынчылар айткан нерсени көрөт да, болжолдуу эсеп менен алганда калмактардын саны кокондук өнөктөштүк аскер күчүнөн үч эсеге көп экендигин байкайт. Эгер ортону бөлүп турган дарыя абдан терең, жээктери баткактуу болсо, анда аскерлер андан өтө албашын, калмактар менен бетме-бет согушууга болбостугун билет. Бирок берки өйүздөн туруп аларды Аллахка ыйман келтирүүгө чакырып, эгер ыйманга келишип, шахадат келимесин айтышса, анда газаватты ушул жерден токтотуп, алар менен диний жактан туугандашып, тынч кайтып кетүүгө болору тууралуу ойлоно баштайт. Кайра кайтып, газаватчы аскерлерине келген соң, аларды найза жана кылыч менен эмес, жаа атууга жакшылап машыгууга буюрат. Анткени мындай жагдайда жаадан мыкты курал жок. Аскерлер тоонун берки бетинде калышып, бир күн бою жаадан ок атуу боюнча машыгышып, жааларга мол ок камдоо менен алектенишет.

Ошол күнү болжолдон жерден саяк, багыш, солто, басыз-кылыч тамга, сару, сарбагыш, бугу, кытай-күркүрөө урууларынын бирдиктүү колу менен жолугушуп, чарба иши менен шугулданчуу бөлүм, жүздөй кыргыз үйдү орнотушуп ээн талаада заматта шаарча пайда болду. Уруулардын бий, баатырларына өздөрүнчө, дарыгер-табыптарга, жарадарлар үчүн, жалпы сарбаз, лашкарлар үчүн кыргыз үйлөр тигилип, жедигер, саяк, багыш, басыз, саруу, бугу, солто, сарбагыш, кокон ордосунун туулары басыс-

кылыч тамга, кытай-күркүрөө уруулардын желектери орнотулду.

Эртеси таң атып атпай ошол дарыянын жээгине түшүп келип, катуу үндүү Чоң Мамбет баатыр калмактарды ыйман келтирүүгө чакырат, бирок алардан терс жооп алышкан соң, жаалар менен атышуулар башталат. Кокондуктардын соот кийимдерине келип тийген калмактардын жаа окторунун учтарына уу сүйкөлгөн экен, кичинекей эле чырпып кеткен жарааттар улам ырбап кетип, аскерлер каза болуп жатышты.

Калмактардан бир тобу сулап, айрымдары кайсалактап калышканы бул өйүздөн даана байкалып турду. Кечке чейин ушундай атышуулар болуп, эч бир тарап жеңишке жетише алган жок. Эки тараптын тең аскерлеринин саны гана бир аз суюлганы болбосо, мындай созулма согуштан жакшы натыйжа чыкчудай эмес. Чоң Мамбеттин буйругу менен ондой керней тартуучулар керней тартып, согуш талаасы жаңырып, мал, койлор согуш шартына көнбөгөн жылкылар үркүп бир тараптуу жаа атуулар заматта токтоду. Ошондо кечкисин Чоң Мамбет бий аскер жыйнап, ким аркы өйүзгө түн ичинде сүзүп өтүп, калмактарга капилеттен кол салып, кайсалактаган абалга кириптер кыла алат деген маселени койот. Аскербашчылардын баары бий кимисин гана жибербесин барууга даяр экендиктерин, бирок тез арада дарыядан көп аскерди алып өтүүгө жарамдуу салдарды жасоо зарылдыгын айтышат. Эртеси кечке чейин аскердик усталар тоонун аркы бетине өтүп алып күн бою узанышып, үч жүз чамалуу сал жасашат. Ал күнү да душмандардан дарыя бөлүп турган аскерлерге жаа менен атышып болсо да, душмандардын санын азайтууга үшүн алууга аракет жасоодон башка аргалары калбайт. Ошентип экинчи күн да ошондой эле ыкмада, аз натыйжалуу согушуу ыкмасы менен өтөт. Кечинде шейит болгондорду тоо боорундагы карагайлардын арасына жерге беришип, жаназасын окуп, тирүүлөрү кандуу кармашты эртең менен кайра улантууга камдуу абалда уйкуга жатардын алдында. Чоң Мамбет бий аскербашчыларын кайта топтоп, кеңеш кураат. Кеңеште канча сал даярдалганы сөз болуп, кайсыл жүз башчылар өз аскери менен аркы өйүзгө тымызын, шырп алдырбай өтүп, уктап жаткан калмактардын уйкусун капилеттен бузуп, аларга куралдарын алганга үлгүртпөсөн кол салып, дарыянын жээгинен ары сүрүүгө аракет жасоо. Ал эми кайсыл жүз башчыларга аларды күчтөндүрүү үчүн бул жакта калган аскерлерди салдар менен аркы өйүзгө өткөрүүнү уюштуруу керектиги талкууланып, Шажыгай баатыр кол башынын курамындагы эң алгачкы топ катары суучулдугу жагынан белгилүү жүз башы Сыдык баатырдын жүз башылыгындагы жүз аскердин өтүүсү тууралуу чечимге келишет.

Сыдык баатыр аскерлери менен өйүзгө өтүп, Чоң Мамбеттин баласы Канай кошо калмактарга капсалай уюштурат, калмактардын качканы-качып, калганы жан-алы калбай кармашып жатып таң атып кетет.

Калмактар сан жагынан алдаганча көптүк кылган, ошондуктан аз сандуу Кокон кыргыз өнөктөштүк аскерлерин кара таандай каптап келген калмактар менен болгон согушта, Сыдык баштаган аскерлер аларга туруштук бере албай, жеңилүүгө учурайт. Сыдык кармаштан тирүү калган сыпайлылары менен кошо калмактардын колуна түшүп, барымтага алынат. Бул өйүздө калган кокон өнөктөштүк кыргыз аскерлери менен калмактар ортосунда дагы бир күн бою катуу кармаш болот да, акыры ал тарап да, бул тарап да же жеңилбей, же жеңбей, арсар абалда калышат.

Ошондо калмактарга колго түшкөн кыргыздарга калмактар тарабынан ошол учурдагы согуш талаасындагы барымтага түшкөн жоокер баатырларды адам үрөйүн учурган жазалоонун ыкмаларына, моюнга сыйыртмак салып аттын артынан чуркатуу, колу бутунан байлап төө менен карама каршы жактарга тарттыруу, желдеттерин эки катар бетмебет тизип колбашчыларынын башын кыя чабуу ыкмаларын колдонушат.

Эртеси бир тарабынан Кокон колу, экинчи тарабынан Шажыгай баатыр Бишкек баатыр, Жайыл баатыр кыргыздар биримдиги тандалма миң сыпайлылары колу менен түн жамынып, өйүзгө өтүп, барымтадагы сыпайларды бошотуу үчүн чабуул жасашат. Каратал урааны чакырылып жаңырып турат. Майлыдан жүн оролуп жер майга (нефть) сүртүлгөн атайын жасалган жаанын октору күйгүзүлүп, душман тарапты көздөй атылат. Ойроттор турган жерлер өрттөнүп, күндүзгүдөй жарык болуп, алардын жеңилүүсүнө шарт түзүлөт. Бул согушта кокон-кыргыз өнөктөштүк күчү Шажыгай баатырдын эрдигин өтө жогору баалаган.

Ошол кагылышуудан оор жаракат алып, бирок сыпайлыларынын көпчүлүгү тирүү калып, мекендерине кайтып келишет. Шажыгай баатыр уу сүйкөлгөн жаанын окторунан улам жарасы ырбап жолдо курман болот. Бул кагылышууда калмактар көп жоготууга учурап чегинишкен. Колго түшкөн калмактарды өнөктөштүк күч бөлүп алышат. Эки тараптан бирдей жоготуу болуп, он миңден ашуун адамдар өлгөн. Согуш Жедигер жергесинде болгондуктан, кыргыз уруулары катарында жедигер эли да миңдеген эр азаматтарынан Чоң Мамбет Канай баласынан айрылган. Кокон ордосундагы жыйында жедигер элинин бийи Чоң Мамбет баатырдын, Базыл, Омор, Байсеит, Сыдык, Тилекмат, Жайыл, Бишкек баатырлардын алардын кырктан жигиттеринин коштоосунда кыргыз кокондук өнөктөштүк күчүнүн белгиси катарында Шажыгай баатырдын кылычы Алтын Бешиктин тукуму Эрдене бийге салтанаттуу тапшырылган. Ошентип, Шажыгай баатырдын кылычы баатырдыктын чакан символу катары аскерлерди шердентүү максатында Эрдене бий башкарган Кокон ордосунун Сарбаздар жатаканасынын босогосунда Эрдене бийдин сунушу менен кыйла жылдар бою илинип турган. Ал күнү Кокондо баатырлардын урматына той өткөрүлүп, наам, сыйлыктар ыйгарылып Алтын Бешиктин тукуму

Эрдене бий Чоң Мамбетти коштоп барган алты баатырдын эки жүздөн ашуун жигиттеринин көңүлүн алат. Бул согушта сарбагыш, бугу, багыш, саяк, саруу, солто уруулары Кытай – күркүрөө, басыз – кылыч тамга кичи уруулары Ала-Бука, Аксы, Базар-Коргондо турган кушчу урууларынын бөлүктөрү чоң рол ойногон. Эки күн Мырза –Жедигер айылында майрамдашып кайтышат. Шажыгай баатыр Кочкор хандын небереси, анын урматына Карадөң уруусунун бир уруусу Шажыгай уруусу аталып, бөлүнүп чыккан. Ошондой эле уруулардын ичинен Сыдык уулу болуп бөлүнүп айтылышы – бул жедигер элинин Сыдык баатырдын эрдигин баалагандан улам. Ал эми, Базыл баатыр, жедигер элинин ханы Кочкордун чебереси. Эчен – эчен кан төгүлгөн кармаштарга катышкан Базыл баатырдын тагдыры аянычтуу аяктаган. Айтылуу согуштан кайтып келгенден кийин Чоң Мамбет туткундардын мусулмандыкты кабыл алгандарын бөлүп Кетмен-Төбөгө отурукташтырылган. Мусулмандыкты кабыл алуудан баш тарткан 500дөй туткундарды, Базыл баатыр жетектеген түндүк-чыгыш чек араны коргоо колунун жетекчилигинин карамагына өткөрүп берет.

Калмак кыргын согушунан курман болуп келгендердин жетисин үчүн өткөрүп, Эки-Суу арасы алаксып жатканда, туткундар качып чыгышат. Бедре-Сай айылын аралап алдынан чыккандарды өлтүрүп, жүрүп отурушат.

Эч нерседен күмөнү жок күнүмдүк тиричилиги менен алаксып конушунда жүргөн Базыл баатыр, капысынан келген душмандар менен алышып чарчайт. Эки небересин чачтарынан байлап, жаткан төөгө арта салышып өлтүрүшөт. Базыл баатыр ошол күнү душмандардын сайган найзасынан ажал табат. Анын сөөгү неберелери менен чогуу Бедре-Сай мазарына коюлган. 1958-жылы Майлуу-Суу шаарында жүрүп жаткан курулуштарга байланыштуу анын сөөгү көчүрүлүп Чүйүт-Сай мазарына мурдагысындай эки небересинин сөөгү менен түбөлүктүү жаңы конуштан орун тапкан. Жайыл баатыр жаштайынан атасынан ажырап, Кошой бийдин тарбиясын алып түштүктө жашаган. Бишкек баатыр, Жайыл баатыр, Тилекмат баатыр, Эрдене баатыр, Сыдык баатыр, Нияз баатыр, Байсеит баатыр, Омор баатыр, Шажыгай баатырлар теңтуш-курбалдаш эл четинде жоо бетинде дайыма чогуу турушуп, кандай душмандар менен беттешпесин жеңишсиз кайтышпаган.

Сарбагыш уруусунан Маматкул бийдин баласы Болот баатыр да ошол согушта жарат алып, кийинки жылы көз жумуп сөөгү Арстанбапка алып келип коюлганы тарых булактарынан белгилүү. Айтылуу Бишкек баатыр да жедигер элине жээн. Жоочалыштын баласы Кенен Кудакенин Көпуул деген кызына үйлөнүп, Бишкек баатыр Ала-Букада, Сафет-Буланда түштүктө төрөлгөн. Ошол маалда жунгар, ойроттордон куугунтукта болуп, жер которуп, Аксы аймактарында жашап турушкан. Черикчи бий да уруусу менен Анжианда турган. Мындай кокон-кыргыз согуштук өнөктөштүгү жөнүндө:

1759-жылдын кеч күзүндө кытай жазалоочулары Кашкардагы көтөрүлүшчүлөрдү куугунтуктап Фергананын чыгыш тоо этектерине чейин кирип келишкенде, кыргыздардын жана кокондуктардын биргелешкен күчү 9 миң жазалоочунун 7 миңин кырып таштагандыгы жана ошону менен Цинь империясынын Орто Азияга карата согуштук экспансиясын биротоло токтотуп калгандыгы тарыхый булактарда белгилүү. Бул окуянын кыргыз элинин фольклорунда чагылышы Жалал-Абад облусундагы Көк-Арт өрөөнүндөгү Калмак-Кыргын деген топонимде учурап тургансыйт.

Кокон ордосунун түзүлүшүнө каршы чыгып, аны жок кылуу үчүн кытайлар менен мамиле түзүп жүргөн кыргыздардын экинчи союзу Адыгине уруусу Ажы бий башында, бул согушта аз сандагы колу менен байкоочу катарында катышкан. Бул согуш Кокон кыргыз өнөктөштүк күчүнүн жеңилүүсү менен аяктаса кытайлардын адигинелерге берген убадасы боюнча бийлик Адыгинелердин колуна тиймек. Тарыхта Калмак-Кыргын согушунан эки жылдан кийин 1762-жылы «Кокондуктардын соода кербенин карактады» – деген, шылтоо менен Эрдене бий Өзгөндү, Ошту басып алып, Адыгине башчысы Ажы бийди туткундаганы айтылат. Эрдененин Ажы бийге болгон жортуулун кыргыздардын экинчи союзунун арачылабай койгондугу өкүнүчтүү. «Шамал болбосо, дарактын башы кыймылдабайт» - дешип, соода кербени жөнүндө: ойроттор Жунгар хандыгы ураганда төөлөргө казынасын жүктөп бир бөлүгү ошол Калмак Кыргызга качып кирип келгендердин арасында болгонун, аны байкоочу катары катышып жүргөн Ажы бийдин баатырлары карактап кеткенин айтышат. Ортодо бөлүнө албаган олжо каракталган кызына кербендин да кандайдыр бир деңгээлде чындыгы бар. Кантсе да, бул кыргыздардын эки союзунун ортосуна бир жагынан Кытай экинчи жагынан Эрдене бий шынаа каккан.

Себеби Адигине менен Тагайдын урпактарынын ошол учурларда бириге албаганы тарых булактарынан белгилүү. Ошентип кыргыз жери, Фергана өрөөнү калмактардан толук бошотулган. Түндүк Кыргызстандан көчүп келген уруулар массалык түрдө Фергана өрөөнүн таштап, ата конушуна жер которуп көчүп кете баштаган.

Жедигер тукуму Тагайдан энчилеп берилген жердин чегин коргоп Эки Суу арасында жашоо кечирген.

«Саяк тукуму – аягы Ала-Бука, Кетмен-Төбө, башы Тогуз-Торо, Соң-Көлдү ээледі. Богорстон тукуму – башы Кегети, аягы Кара-Кыштак, түндүгү Балкашка чейин. Солдун тобу – башы Үч-Кошой, Суусамыр, Олуя-Ата, Чымкент, Талас, Чаткал. Кылжыр тукуму – башы Ат-Башы, Нарын, Кулжа, аягы Кемин, Токмокко чейин ээледі». Ажы бийдин эли Эрдененин куугунтугунан улам бөлүнүп-

жарылып, Көк-Артка басыз – керки тамга, басыз-кылыч тамга уруусу отурукташып Жедигер эли менен чогуу жашоо кечирип калат.

Литература:

1. К.Сыдыкова Кыргыз тарыхы Б.2007.533б.
2. Вяткин.М.П., Грязнов М.П. «Кыргыз СССР Тарыхы» Б.2007. I том.
3. Шер Ажынын айтуусу боюнча Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.
4. Шер ажынын айтуусу б-ча. Ноокен р-ну Бүргөндү а-ы.
5. К.Сыдыкова «Кыргыз тарыхы» Б.2007.152-б. Бул кыргыздын эң байыркы жоокердик салты болгон. «Манас» эпосунда 1984 ж., 24, 34, 83, 88, 119, 135-беттерде дана чагылдырылган. Мисалы: «Кан ичкич Манас барбайып, кан ичмеси кармады» 31-б. «Артык баатыр канн ичме эр экениң чын экен» 24 б. «Ичсе канга тойбогон, бейжай салчу эр ошол» Манас 1984 ж. 40-б. «Эр Төштүктө» 1981 170-б. «Оргуп чыккан кара канн Чуркап жетип Быйтыгүл кочшу менен чеңгелдеп, үч жолу жугуп алды эле» деп, айтылат. Бул салт азыр жийиркеничтүү болгону менен өз доорунда өкүм сүргөнү тарыхый чындык. Кыргыздын азыр деле ачуусу келсе: «Каныңды ичейинби!» деп, байыркы канга көнгөн салтын эскеришет. Бул жоокердик салт бизге те ондордун заманынан канга сиңип калган тура. «Кан ичкендей көзү кызарып» деген, эмне деген канга сиңген салыштыруу, туюнтма?!
6. Молдо Ариптин айтуусу боюнча.Ноокен р-ну Бүргөндү айылы. Ал эми тарых булактарында: Н.А.Аристов «Усуни кыргызы или Кара Кыргызы» Б.2001. стр. 428 По показанию сержанта Котовщикова, данному 22 апреля 1748 года кыргызы «в числе 1000 дымов приняли сторону абдукаримцев, с которыми калмаки вели войну с 1745 года. В 1748 году калмаки отправили против киргизов значительное войско под начальством Зайсана Доржи, которое однако было разбито; на другой год весной было послано еще более значительное войско под начальством брата хана Лама-Доржи, но и это возвратилось с уроном.»
7. Т.Кененсариев «Кыргызстандын XIX кылымдардын 50-70 жылдарындагы саясий өнүгүүсү»
8. К.Сыдыкова. «Кыргыз тарыхы» Б.2007.5 10 б.
9. Молдо Ариптин кол жазмасынан Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.
10. Айылчы Токтогулов. «Мезгил сапары» романы, Б.2009.2-китеп 10 – 20-бет.
11. П.Ш.Казыбаев «Нышаа жана анын доору» Б.2007. 52-б. Энци бөлүү тойдо чатак чыгып, эки жаат болуп Тагай Адигиненин балдары чабышып, ортолорунда душмандык пайда болгон. Балдарынын ортосунда да душмандык кала берген. «Оюндан от чыгат» деген макал ошондон калган.
12. Т.Койчуев, В.Мокрынин, В.Плоских. «Кыргызы и их предки» Б.1994. стр.44. В 1757-1759 г.г. Пало Джунгарское ханство. Кыргызские племена стали из Ферганы возвращаться на Тянь-Шань, занимая свои прежние кочевья
13. П.Ш.Казыбаев «Нышаа жана анын доору» Б.2007.72

Рецензент: д.и.н., профессор Батырбаева Ш.Д.